

Grażyna Holly
Bieszczadzki Park Narodowy
38–700 Ustrzyki Dolne, ul. Bełska 7
gholly@poczta.onet.pl

Received: 2.08.2007
Reviewed: 10.08.2007

STAN ZACHOWANIA ZABYTKOWYCH CMENTARZY CHRZEŚCIJAŃSKICH NA TERENIE BIESZCZADZKIEGO PARKU NARODOWEGO

State of preservation of monumental Christian cemeteries in the Bieszczady National Park

Abstract: In result of tragical events of World War II and connected with them displacement actions, many villages, existing for centuries in the Bieszczady, disappeared. The cemeteries are the few remains of the former material culture, hence documentation and care upon them are necessary. In 2002 studies were carried out in the territory of 13 villages within the Bieszczady National Park and its surroundings. The detailed inventory was done together with evaluation of state of preservation of monumental cemeteries. Photographical documentation was made and copies of archival pictures were collected. From 24 Christian cemeteries existing in the territory studied in 1939 –13 were completely destroyed. In remaining 11 cemeteries ca 79 gravestones are preserved dating from the end of 19th and the 1st half of 20th century. In most cases they are badly damaged.

Wstęp

Cmentarz to z łacińskiego *cimenterium*, z greckiego *koimeterion* – „miejsce snu” lub „miejsce spokoju” (Jougan 1992). Tak bowiem pierwsi chrześcijanie określali swoje miejsca pochówków, traktując śmierć jak sen w oczekiwaniu na Sąd Ostateczny. Według Encyklopedii Kościelnej z 1874 r. cmentarz „*znaczy miejsce biskupa powagą poświęcone i przeznaczone na pogrzeb ciał katolików pobożnie zmarłych, bez względu na jego bliższe lub dalsze od kościoła położenie*” (Nowodworski 1874). Dlatego cmentarz w znaczeniu kanonicznym jest miejscem świętym (Sztafrowski 1985). Lęk przed śmiercią i zagadnienia eschatologii towarzyszą nieodmiennie każdemu człowiekowi. Dlatego w świadomości człowieka cmentarz jest miejscem o szczególnym znaczeniu, gdzie przeszłość styka się ze współczesnością. Sposób jego zorganizowania, epitafia, a także zawarta w nich symbolika

odzwierciedlają odrębność kultury społeczności go tworzącej. Dlatego cmentarze wiele „mówią” o ludziach, którzy fundują nagrobki i nimi się opiekują. Świadczy to o ich stosunku wobec śmierci, ich wrażliwości na piękno, a także o ich miłości do tych, którzy już odeszli. I ta emocjonalna więź jest istotnym warunkiem trwałości cmentarzy. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w Bieszczadach. Obszar znajdujący się w granicach Bieszczadzkiego Parku Narodowego i otuliny stanowił do II wojny światowej strefę polsko-ruskiego pogranicza. W warunkach ścierania się i wzajemnego przenikania wpływów kulturowych, językowych i religijnych ziemie te stały się rubieżą chrześcijaństwa zachodniego i wschodniego, obszarem, na którym spotykała się i przenikała kultura łacińska z bizantyńsko-ruską. W efekcie tragicznych wydarzeń okresu II wojny światowej i związanymi z nimi akcjami wysiedleńczymi, przestały istnieć kilkunastowieczne wsie. Do nielicznych śladów dawnej kultury materialnej należą dziś cmentarze i dlatego tak ważne jest ich udokumentowanie i otoczenie opieką.

Cel i metody pracy

Głównym celem opracowania było poznanie uwarunkowań historycznych i organizacji przestrzennej zabytkowych cmentarzy chrześcijańskich w granicach Bieszczadzkiego Parku Narodowego oraz poznanie stanu ich zachowania. Przeprowadzona kwerenda archiwalna i biblioteczna ukazała ogrom zniszczeń w dokumentacji związanej z tą częścią Bieszczadów, jakie dokonały się po II wojnie światowej. Dodatkowym ograniczeniem jest ponadto brak autochtonicznej ludności, która została stąd wysiedlona i w niewielkim stopniu powróciła do swoich rodzinnych wsi. Cenny materiał historyczny dotyczący tego obszaru został zebrany przy opracowywaniu operatów z Planu Ochrony Bieszczadzkiego Parku Narodowego pt.: „Ochrona dziedzictwa kulturowego Bieszczadzkiego Parku Narodowego i otuliny” (Myczkowski, Bogdanowski 1994–1996) oraz „Ochrona walorów estetycznych BdpN i otuliny” (Patoczka 1994–1996). Brakuje jednak szczegółowego opracowania ilustrującego stan zachowania cmentarzy wraz z nagrobkami w obrębie BdpN i otuliny.

Szczegółowe badania terenowe zostały przeprowadzone w latach 2002–2006 na obszarze 13 wsi w obrębie Bieszczadzkiego Parku Narodowego, w których występowały cmentarze chrześcijańskie. Podczas badań terenowych wykonano pomiary wysokości bezwzględnych i współrzędnych geograficznych (za pomocą odbiornika GPS) poszczególnych nagrobków, a także określono ich położenie względem obiektu sakralnego (istniejącego lub miejsca jego lokalizacji) oraz określono formę terenu i stan zachowania. Wykonano przy tym dokumentację fotograficzną.

Następnie przeprowadzono analizę rozmieszczenia cmentarzy wykorzystując mapy historyczne, przetworzone przez oprogramowanie firmy ESRI (ArcView, ArcGIS w ramach GIS BdPN (w odniesieniu do współrzędnych map topograficznych Polski w skali 1:25000 – Państwowy Układ Współrzędnych, 1965).

Zebrane materiały zostały następnie uporządkowane i zestawione w formie tabelarycznej oraz graficznej, z wykorzystaniem metod komputerowej prezentacji graficznej. Ilustrację danych statystycznych wykonano za pomocą wykresów liniowych i słupkowych.

Uwarunkowania zakładania cmentarzy

Normy dotyczące zakładania i urządzania cmentarzy były przedmiotem regulacji jurysdykcji państwowej i duchownej, które zmieniały się na przestrzeni dziejów (Dziobek-Romański 1998; Sobczak 2003). W pierwszych wiekach chrześcijaństwa zmarłych chowano w katakumbach w pobliżu ciał męczenników w przekonaniu, że zachowa to zmarłych w pamięci potomnych (Chodyński 1878). Wraz z ustaniem prześladowań i przeniesieniem relikwii męczenników do kościoła, zaczęły powstawać cmentarze wokół świątyń lub w samej świątyni.

Ze względów higieniczno-sanitarnych w 1783 r. został wydany w Galicji dekret cesarza Józefa II, według którego: *„Jego cesarska Mość raczył rozporządzić: Groby i cmentarze kościelne znajdujące się w obrębie osady, mają być odtąd zamknięte, a w ich miejsce obrane inne poza obrębem osady i w stosownym oddaleniu”* (Jougan 1912; Piwocki 1900). O wielkości oddalenia od budynków mieszkalnych rozstrzygały władze administracyjne na podstawie uznania rzeczoznawców. Brały przy tym pod uwagę takie czynniki, jak (Jougan 1912):

- „aby oddalenie było tym większe, im większym ma być cmentarz”,
- „aby był położony przeważnie na północ lub północny-wschód, zwłaszcza gdy miejsce jest otwarte na działanie wiatrów w każdym kierunku, również aby był zabezpieczony od następstw powodzi i od zagłębień dla wody deszczowej i topniejącego śniegu”,
- „aby właściwości ziemi nie przeszkadzały w naturalnych procesach rozkładu (określany na 10 lat)”,
- „aby obrona na cmentarz parcella umożliwiała następne rozszerzenie”,
- „aby ze względu na studnie w otoczeniu uwzględniono kierunek biegu źródeł jakoteż wszelkie okoliczności wynikające z miejscowych stosunków”

W praktyce jednak w dalszym ciągu funkcjonowały cmentarze wokół świątyń, a nowe zakładano tuż za cerkiewnym lub kościelnym ogrodzeniem, ale zazwyczaj w niewielkiej od nich odległości. Starano się przy tym, żeby nowe miejsce było suche i oddalone od budynków oraz od granicy lasu. Przy określaniu

jego obszaru brano pod uwagę liczebność parafii. Należało jeszcze zaplanować miejsce na drogi, ścieżki, ewentualną kostnicę i kaplicę cmentarną. Warunkiem zezwolenia biskupa na poświęcenie nowego cmentarza było jego przygotowanie do użyteczności, czyli ogrodzenie murem lub drewnianym ogrodzeniem z bramą wjazdową i usytuowanie wysokiego krzyża (Romański-Dziobek 1998). W celu uszanowania miejsca świętego zakazywano wyciągania jakichkolwiek osobistych korzyści z drzew i roślinności występującej w granicach cmentarza, a także wykorzystywania terenu cmentarza na świecki użytek. Pod koniec XIX w. rozwinęły się cmentarze grzebalne, nie związane już z budynkiem świątyni.

Z zebranego materiału wynika, że w okresie międzywojennym w miejscowościach znajdujących się w granicach Bieszczadzkiego Parku Narodowego było użytkowanych 24 cmentarzy chrześcijańskich. Najliczniejsze były cmentarze greckokatolickie, które stanowiły ok. 96% wszystkich cmentarzy chrześcijańskich (Tab. 1). Spośród nich, cmentarzy przycerkiewnych, a więc cmentarzy zlokalizowanych w bezpośrednim otoczeniu cerkwi, było 14 (61% cmentarzy greckokatolickich). Cmentarzy grzebalnych, położonych na ogół w bliskim sąsiedztwie ze świątynią, było 9 i pochodziły one z XIX i początku XX w. Wytyczenie granicy państwowej na rzece San przedzieliło obszary wsi Sianki, Beniowa, Sokoliki, Tarnawa Wyżna i Niżna, Dzwiniacz Górny i Łokieć, w efekcie czego po stronie ukraińskiej pozostało 11 dawnych cmentarzy (10 greckokatolickich i 1 rzymskokatolicki). Spośród nich 6 nie istnieje, a pozostałych stan jest nie znany. Z wywiadów z mieszkańcami Boberki (Ukraina) wynika, że na cmentarzu w Łokciu przetrwały 3 nagrobki, a w Tarnawie Niżnej – 11. Dane te są jednak nie potwierdzone i wymagają weryfikacji.

Organizacja przestrzenna bieszczadzskich cmentarzy chrześcijańskich oraz symbolika

Symbolicznym oddzieleniem sfery *sacrum* i *profanum* było ogrodzenie i brama cmentarna. Ogrodzenie wykonane było z materiałów najłatwiejszych do zdobycia. Na bieszczadzskich cmentarzach najczęściej stosowano drewniane ogrodzenie – płoty ze sztachet lub z żerdzi, czy z *dartemi deszczkami* (Kaznowski 1999). Czasami drewno zastępowano piaskowcem o charakterze płytowym, który układano ściśle warstwami, tak jak leżał w złożu, a jedynie boczne płaszczyzny wyrównywano z grubsza ciosakiem. Mur kamienny w chrześcijaństwie symbolizował zabezpieczenie i osłonę przed złem. Ponadto spełniał funkcję praktyczną – ochraniał przed wtargnięciem na teren cmentarza zwierząt. Do dziś fragmenty muru kamiennego zachowały się w Berehach Górnych i Caryńskim. Lepiej zachowane

Tabela 1. Spis zabytkowych cmentarzy chrześcijańskich występujących w miejscowościach w obrębie Bieszczadzkiego Parku Narodowego (stan na 2006 r.).

Table 1. State of monumental cemeteries within present territory of the Bieszczady NP (2006). Objasnienia / Explanations: nie istnieje / non-existing; nie użytkowany / not in use; stan nieznany / state unknown; cmentarz grzebalny / burial; cmentarz przycerkiewny / cemetery near church.

L.p. No.	Miejscowość Place	Stwierdzony cmentarz chrześcijański w 1939 r. Catholic cemetery (state on 1939)	Stan zachowania State of preservation		Uwagi Remarks
			Liczba nagrobków No. of gravestones	Stan użytkowania State of usage	
1.	Beniowa	przycerkiewny	13	Nie użytkowany	Ogrodzenie z żerdzi
2.	Beniowa	grzebalny	0	Nie istnieje	Brak śladów
3.	Beniowa	grzebalny	0	Nie istnieje	Brak śladów
4.	Berehy G.	przycerkiewny	12	Nie użytkowany	Ogrodzenie z żerdzi
5.	Bereżki	przycerkiewny	0	Nie istnieje	Brak ogrodzenia
6.	Bukowiec	grzebalny	4	Nie użytkowany	Brak ogrodzenia
7.	Caryńskie	przycerkiewny	3	Nie użytkowany	Ogrodzenie z żerdzi
8.	Caryńskie	grzebalny	0	Nie istnieje	Brak śladów
9.	Dźwiniacz G.	przycerkiewny	19	Nie użytkowany	Ogrodzenie z żerdzi
10.	Dźwiniacz G.	grzebalny	3	Nie użytkowany	Brak ogrodzenia
11.	Łokieć	przycerkiewny	Stan nieznany	Nie użytkowany	Obecnie na ter. Ukrainy
12.	Łokieć	grzebalny	Stan nieznany	Nie użytkowany	Obecnie na ter. Ukrainy
13.	Sianki	przycerkiewny	3	Nie użytkowany	Ogrodzenie stare
14.	Sianki	przycerkiewny	0	Nie istnieje	Obecnie na ter. Ukrainy
15.	Sianki	przycerkiewny	0	Nie istnieje	Obecnie na ter. Ukrainy
16.	Sianki	rzymskokat.	0	Nie istnieje	Obecnie na ter. Ukrainy
17.	Sokoliki	przycerkiewny	0	Nie istnieje	Obecnie na ter. Ukrainy
18.	Sokoliki	grzebalny	0	Nie istnieje	Obecnie na ter. Ukrainy
19.	Sokoliki	grzebalny	0	Nie istnieje	Obecnie na ter. Ukrainy
20.	Tarnawa N.	przycerkiewny	Stan nieznany	Nie użytkowany	Obecnie na ter. Ukrainy
21.	Tarnawa W.	przycerkiewny	Stan nieznany	Stan nieznany	Obecnie na ter. Ukrainy
22.	Tarnawa W.	grzebalny	Stan nieznany	Nie istnieje	Obecnie na ter. Ukrainy
23.	Ustrzyki G.	przycerkiewny	0	Nie istnieje	Brak śladów
24.	Wołosate	przycerkiewny	11	Nie użytkowany	Ogrodzenie
Łącznie cmentarzy / Total cemeteries:				24	
w tym / in this:					
Przycerkiewnych (greckokatolickich) Cemeteries near Greek-Catholic church				14	

Grzebalnych (greckokatolickich) <i>Burial (Greek-Catholic)</i>	9
Przykościelnych (rzymskokatolickich) <i>Near Roman-Catholic church</i>	1
Nieużytkowanych <i>Not in use</i>	11
Nie istniejących <i>Non-existing</i>	13
Liczba nagrobków <i>Number of gravestones</i>	79

Źródło: Opracowanie własne na podstawie map historycznych i badań terenowych / *Source: original.*

natomiast występują przy cerkwiach w dolinie Osławy (Turzańsk, Komańcza, Radoszyce).

Na tak wydzielonej przestrzeni cmentarza zazwyczaj obowiązywał określony porządek. Prawo wyznaczania miejsca grobów należało do proboszcza. Zalecano, żeby były wydzielone na terenie cmentarza oddzielne kwatery dla osób dorosłych i dzieci. Należało też wydzielić część cmentarza niepoświęconą, przeznaczoną do chowania ciał nieochrzczonych, innowierców lub samobójców. Taka część w tradycji chrześcijańskiej występowała na ogół po stronie północnej świątyni. Najchętniej natomiast grzebano zmarłych po południowej stronie świątyni (Taylor 2003). Nie dostrzega się tej zasady na bieszczadzkich cmentarzach, gdyż rozplanowanie dziedzina cerkiewnego z preferencją dla kierunku południowego na pochówki widoczne jest jedynie w Wołosatem i Ustrzykach Górnych.

Według dawnej tradycji groby rozmieszczano w takim kierunku, w jakim wierni znajdowali się w świątyni, a więc w kierunku wschodnim. Natomiast nagrobki osób duchownych zwrócone były frontem w kierunku zachodnim. Ciała osób duchownych zalecano, żeby chować według możliwości w pobliżu kaplicy cmentarnej lub prezbiterium świątyni (Jougan 1912). W pobliżu prezbiterium chowano również właścicieli ziemskich, oficerów pochodzących z danej miejscowości i innych ludzi godnych wyróżnienia.

Na ogólne zasady organizacji przestrzennej cmentarza nakładają się zawsze akcenty kulturowe danej społeczności. Sposób jego zorganizowania, epitafia, zawarta w nich symbolika, odzwierciedlają odrębność kultury ludzi go tworzących. „*Podobnie jak nie ma dwu ludzi całkowicie identycznych pod względem psychicznym, tak samo nie ma i nie było nigdy dwu identycznych kultur* – pisze Kazimierz Dobrowolski w „*Studiach nad powstaniem kultury ludowej*” (Dobrowolski 1938).

Różnorodność kultur w rozwoju dziejowym jest zjawiskiem odwiecznym i niezmiennym. Ale obok różnorodności możemy stwierdzić wiele faktów i przebiegów rozwojowych zgodnych lub podobnych. Znajduje to również swoje odzwierciedlenie w kulturze duchowej i materialnej dawnych mieszkańców Biesz-

czadów – Bojków i Łemków. Obrzęd związany z pogrzebem należał w ich tradycji do jednych z najbardziej rozbudowanych i bogatych (Kolberg 1973–1974; Ossadnik 2001).

Zwyczaje pogrzebowe odnotowane na badanym obszarze zachowywały, aż do czasu wysiedleń w II poł. XX w., wiele archaicznych elementów, które wpisały się dodatkowo w obrzędowość chrześcijańską. Wśród dawnej ludności bardzo silna była wiara w czary, zabobony, znachorów i w zmarłych, którzy po śmierci „przychodzą” do swoich bliskich. Mogło to wynikać m.in. z powierzchownej religijności, skupiającej się na zewnętrznych jej formach, a także z niskiego wykształcenia i z archaiczności zwyczajów pogrzebowych, pielęgnowanych z pokolenia na pokolenie. Spośród nich, niespotykanym w innej części regionu, było na przykład odnotowane z Wołosatego i Berehów Górnych ciągnięcie trumny na saniach przez woły, nawet w porze letniej (Falkowski, Pasznyi 1935; Danyliw 1934).

Same pochówki charakteryzowały się równie archaiczną, lecz mniej zróżnicowaną formą. Roman Reinfuss, badając te tereny w latach 30. napisał: *„Na Łemkowszczyźnie zachodniej i środkowej krewni pamiętają o grobach swoich bliskich, znacząc je drewnianymi, starannie wykonanymi krzyżami. W dolinie Oslawy, za wzorem sąsiednich Bojków, groby są zupełnie zaniedbane, a nad porośniętą trawą kopczykami wznoszą się maleńkie krzyżyki, nie przekraczające 30 cm wysokości”* (Reinfuss 1936).

Trudno jest dziś ocenić, jaki był stosunek Bojków do samych pochówków. Być może brak środków finansowych był przyczyną, że wielu mieszkańców bieszczadzskich wiosek nie było stać na wykupienie miejsc pochówków, a tym bardziej na wystawienie nagrobków kamiennych z żeliwnymi krzyżami. Skromne groby stały się tradycją i wpisały się w świadomość kolejnych pokoleń, tak jak życie ludzi, których prochy kryły (Ryc. 1).

Głęboka wiara oraz cześć dla zmarłych i troska o spokój ich dusz są głównymi pobudkami do ozdabiania nagrobków. *„Posiadaczom miejsc grobowych służy prawo utrzymywać miejsca grobowe w sposób odpowiadający ogólnym zapaśtrywaniom religijnym i zwyczajom tradycyjnym”* – pisał ks. dr Alojzy Jougan (Jougan 1912). Dozwolone było przystrojanie grobów i grobowców, byle nie były one w sprzeczności z wiarą chrześcijańską. Nie było również ograniczenia odnośnie zastosowania języka inskrypcji na pomnikach. Zalecano, żeby były „skromne i wyróżniały się powagą” (Jougan 1912), a pomniki powinny być ozdobione krzyżem.

Nagrobki, jakie przetrwały do dziś na badanym terenie są w większości wykonane z piaskowca, co wynika z obfitości tego surowca (Ryc. 2, Tab. 2). Piaskowce ponadto względnie łatwo poddają się obróbce i charakteryzują się dużą odpornością na działanie czynników atmosferycznych. Dobór piaskowca ma oczywiście znaczenie także na sposób i tempo wietrzenia. Istotną przyczyną tego zróżnicowania jest zmienność składu i struktura tych skał. Do składników najbardziej odpornych na działanie czynników atmosferycznych należą ziarna kwarcu, zaś do

Ryc. 1. Nagrobek na cmentarzu w Berehach Górnych.

Fig. 1. Gravestone in the cemetery at Berehy Górne.

Ryc. 2. Cmentarz wraz z nagrobkami w Dźwiniaczu Górnym.

Fig. 2. Graves in the cemetery at Dźwiniacz Górny.

Tabela 2. Zróżnicowanie zachowanych nagrobków na cmentarzach w granicach BdPN pod względem materiału (stan na 2006 r.).**Table 2.** The diversity of material for gravestones in cemeteries within the Bieszczady National Park (in 2006).

Miejscowość <i>Village</i>	Cmentarz <i>Cemetery</i>	Nagrobki w całości kamienne <i>Stone gra- vestones</i>	Nagrobki mieszane (kamienny cokół z metalowym krzy- żem) <i>Stone gravestone with iron cross</i>	Inne lub nie znane <i>Other or unk- nown</i>
Beniowa	Przycerkiewny <i>Near church</i>	4	3	6
Berehy G.	Przycerkiewny <i>Near church</i>	6	3	3
Bukowiec	Grzebalny <i>Burial ground</i>	-	-	-
Caryńskie	Przycerkiewny <i>Near church</i>	2	1	-
Dźwiniacz G.	Przycerkiewny <i>Near church</i>	12	7	2
Dźwiniacz G.	Grzebalny <i>Burial ground</i>	2	-	1
Sianki	Przycerkiewny <i>Near church</i>	2	-	1
Wołosate	Przycerkiewny <i>Near church</i>	4	2	5
Razem <i>Total</i>		32	16	18

Źródło: Opracowanie własne/ *Source: original.*

najmniej odpornych zalicza się skalenie (Michalik, Wilczyńska-Michalik 1997). Dlatego też o umiejętności rzemieślników świadczy nie tylko forma, ale również dobór odpowiedniego rodzaju piaskowca. Znane w regionie warsztaty kamieniarskie znajdowały się w Samborze i Turce, zaś odlewnia w Cisnej.

Umieszczone na nagrobkach znaki, symbole i napisy pozwalają identyfikować zmarłych, ale wiążą się także ze stosunkiem życia do śmierci. Lęk przed śmiercią i zagadnienia eschatologii towarzyszą nieodmiennie każdemu człowiekowi. Do rzadkości należą nagrobki wykonane własnoręcznie dla samego siebie. Na cmentarzu w Berehach Górnych spośród ponad stu nagrobków, jakie przetrwały po wojnie, zachowało się zaledwie jedenaście. Kilka z nich zostało wykonanych przez miejscowy, amatorski warsztat kamieniarski rodziny Buchwaków. Najciekawszym z nich jest właśnie nagrobek wykonany w 1926 r. przez Hrycia Buchwaka dla sa-

Ryc. 3. Nagrobek Hrycia Buchwaka na cmentarzu w Berehach Górnych.

Fig. 3. Hryć Buchwak's gravestone in the cemetery at Berehy Górne.

meo siebie (Ryc. 3). Składał się on z cokołu piaskowcowego zwieńczonego krzyżem, który nie przetrwał do dziś. Na każdej ścianie zwężającego się ku górze kamiennego cokołu znajdują się symbole chrześcijańskie i inskrypcje, w których autor wysławia Pana Boga, żegna się ze swoją żoną i dziećmi, dodając im otuchy oraz informuje, że Hryć własnoręcznie wykonał ów nagrobek. Odchodzenie z modlitwą jest świadomym przyjęciem nieuchronności. Świadczy o godności człowieka, który świadomie wyrusza w drogę nie do krainy zapomnienia i ciemności, ale do domu Ojca. Pragnie w tej ostatniej chwili, niczym testament, powierzyć ostatnie rady i słowa otuchy swoim najbliższym. Jest to jedyny przypadek tak długiej inskrypcji, gdyż zazwyczaj zawarte są krótkie informacje o zmarłym w formie imienia i nazwiska, daty urodzenia i śmierci. Zdarza się, podobnie jak i na nagrobku Hrycia Buchwaka, że inskrypcje są

zapisane cyrylicą, jednym ciągiem, na ile tylko pozwala miejsce, z przypadkowym dzieleniem wyrazów i bez zaznaczenia przerw między nimi.

Oprócz inskrypcji na nagrobku w Berehach Górnych zostały ponadto wykute symbole religijne – krąg, krzyż i kielich (Ryc. 4). Krąg jest symbolem jedności, absolutu i doskonałości, symbolizuje niebo w przeciwieństwie do ziemi lub też ducha w przeciwieństwie do materii (Lurker 1989; Kopaliński 1991). Jako linia nieskończona, nie mająca początku ani końca, krąg symbolizuje czas i nieskończoność. Kielich natomiast jest symbolem Eucharystii i oznacza wiarę, źródło duchowego życia i napój nieśmiertelności. Krzyż w chrześcijaństwie jest symbolem wiary i zbawienia. Na nagrobku w Berehach Górnych krzyż jest wykonany według schematu łacińskiego.

Jednakże w sztuce sakralnej wykształciły się różne formy krzyża i niektóre z nich zaobserwujemy również na cmentarzach bieszczadzkich (Ryc. 5). Przez wieki

obszar ten był bowiem pograniczem, gdzie stykały się i przenikały nawzajem dwie wielkie tradycje religijno-kulturowe – zachodnia (łacińska) i wschodnia (bizantyńsko-ruska), a obok narodu polskiego żył naród ruski. Dlatego też na terenie Bieszczadów obecne są krzyże wykonane według dwóch schematów ikonograficznych: łacińskim (rzymskokatolickim) i bizantyńsko-ruskim. Dla kościoła rzymskokatolickiego charakterystyczne są krzyże jednoramienne. Figura rozciągniętego na krzyżu Jezusa Chrystusa jest ułożona frontalnie, z głową opadającą na

Ryc. 4. Symbolika religijna na nagrobku Hrycia Buchwaka (cmentarz w Berehach Górnych).

Fig. 4. Religious symbols on Hryci Buchwak's gravestone (cemetery at Berehy Górne).

Ryc. 5. Cmentarz wraz z nagrobkami w Berehach Górnych.

Fig. 5. Graves in the cemetery at Berehy Górne.

piersi. Najczęściej posiada wyprostowane dwa palce w geście błogosławieństwa oraz obie stopy założone jedna na drugą, przybite jednym gwoździem. Biodra natomiast przesłania *perisonium*, czyli przepaska związana na prawym biodrze (Kobielus 2000).

Natomiast krzyże w kręgu bizantyńsko-ruskim posiadają dwa lub trzy ramiona. Dolne ramię (nieco krótsze) odpowiada *suppedaneum*, na którym spoczywały nogi Chrystusa. Poprzeczka ta w greckiej tradycji jest ustawiona w pozycji horyzontalnej, natomiast w tradycji ruskiej – pochyło. Niczym ramię wagi z jednej strony wskazuje na niebo, a z drugiej na świat podziemi. Informuje zarazem o zbawieniu dobrego łotra i potępieniu złego (Kobielus 2000). Według innej interpretacji dolna poprzeczka umocowana ukośnie sprawia, że dolna część krzyża przybiera kształt greckiej litery X (Chi), stając się symbolem krzyża św. Andrzeja Apostoła, gdyż swoim kształtem przypomina krzyż, na którym poniósł śmierć męczeńską. Św. Andrzej jest patronem prawosławia (Smykowska 2004).

Ryc. 6. Figura Chrystusa wykonana według schematu bizantyńsko-ruskiego (cmentarz w Wołosatem).

Fig. 6. Figure of Christ made after scheme Byzantine-Ruthenian (cemetery at Wołosate).

Czasami też na krzyżach charakterystycznych dla kościołów wschodnich umieszczone jest trzecie, krótkie ramię górne, symbolizujące tabliczkę, na której zapisana była wina Chrystusa – „INRI”, co znaczy – *Jesus Nasareus Rex Judaeorum* („Jezus z Nazaretu, Król Żydowski”). Figura rozciągniętego na krzyżu Jezusa Chrystusa jest tu również ułożona frontalnie, z głową opadającą na piersi. Jednakże dłonie Chrystusa są zaciśnięte, nogi oparte o *suppedaneum*, a stopy ułożone obok siebie i przybite osobno (Ryc. 6). Często jednak występują formy „mieszane” (Ryc. 7, 8).

Ryc. 7. Figura Chrystusa wykonana według schematu mieszanego (cmentarz w Dźwiniaczu G.).

Fig. 7. Figure of Christ made after mixed scheme (cemetery at Dźwiniacz G.).

Ryc. 8. Figura Chrystusa wykonana według schematu mieszanego (cmentarz w Wołosatem).

Fig. 8. Figure of Christ made after mixed scheme (cemetery at Wołosate).

Na cmentarzu w Beniowej przetrwały nagrobki z wykutym w piaskowcu dzbanem i kwiatem. Dzban symbolizuje życie ziemskie, przyjmowanie i otrzymywanie (Lurker 1989) (Ryc. 9). Kwiat natomiast jest symbolem piękna, a także nietrwałości i przemijania. Pomimo swojej krótkotrwałości kwiaty zapowiadają pojawienie się owocu, są więc symbolem nadziei. W swej symbolice związane są również z wiosną, budzeniem się nowego życia (Feuillet 2006). Ze względu na promieniste ułożenie płatków może on mieć odniesienie do kultu solarnego (Ryc. 10).

Do najstarszych nagrobków w regionie należy pochodząca z XVII w. płyta kamienna z Chmiela (otulina BdPN), którego inskrypcję odczytano po długoletnich próbach dopiero w 2004 r. (Giemza 2004; Augustyn, Giemza 2005–2006).

Symboliczne znaczenie miały na cmentarzach również drzewa sadzone w pobliżu mogiły. W dawnych wierzeniach dusza zmarłego wcielała się w drzewo lub stawała się ptakiem, siedzącym w koronie drzew. Z tego też względu drzewa cmentarne były nietykalne, a wycinkę drzewa porównywano ze śmiercią. Słowianie będący czcicielami drzew, sadzili drzewa na grobach, przypisując im znaczenie symboliczne. Po przyjęciu chrześcijaństwa rolę drzewa nagrobnego przejął

Ryc. 9. Dzban wykuty na nagrobku w Beniowej.
Fig. 9. A jar hewn on the gravestone at Beniowa.

Ryc. 10. Kwiat wykuty na nagrobku w Beniowej.
Fig. 10. A flower hewn on the gravestone at Beniowa.

krzyż (Knaflewska 2006). Zalecano jednak przy obsadzaniu miejsc pochówków zachować umiar, bowiem „*Mierne przyozdobienie godzi się z miejscem spoczynku ciał zmarłych, lecz zarówno jak chronić się należy zaniedbania cmentarza, które zamienia go w odrażające pustkowie, tak samo unikać trzeba przeistaczania go w park kwiecisty*” (Jougan 1912). Niektóre synody opowiedziały się przeciwko sadzeniu na cmentarzach drzew owocowych. Z czasem przyrodę cmentarza zdominowały gatunki zimozielone, symbolizujące życie wieczne (np. tuje, barwinek) i smutek (cyprysy, cyprysniki). Roślinność ta przypomina nam o nieśmiertelności duszy – przez zimozielone liście oraz o zmartwychwstaniu – przez gatunki zrzucające liście. Płaczące formy są odbierane jako symbol żalu i współczucia. Strzeliste formy natomiast przypominają ręce złożone do modlitwy, a więc kierowanie myśli ku Bogu. W późniejszym okresie względy estetyczne przyczyniły się do wysadzania również innych roślin.

Do dziś przetrwała w polskiej tradycji żywa symbolika kilku gatunków drzew, spośród których, najczęściej wysadzane były na bieszczadzkich cmentarzach lipa, jesion i modrzew. Najstarsze drzewa występują na cmentarzach w Wołosatem, Dźwiniaczu Górnym i Caryńskim (Tab. 3). Pod drzewami ściele się na ogół dywan barwinka *Vinca minor*. Duże powierzchnie zajmuje również chaber

miękkowłosa *Centaurea mollis* i stosunkowo mniejsze – smotrawa okazała *Telekia speciosa*. Są to rośliny wschodniokarpackie, które ze względu na swój dekoracyjny wygląd były przenoszone z naturalnych siedlisk. Dziś miejsca dawnych cmentarzy i nieistniejących świątyń znaczą w krajobrazie grupy starych drzew.

Tabela 3. Najstarsze drzewa na cmentarzach cerkiewnych w granicach BdPN.

Table 3. The oldest trees in cemeteries within the Bieszczady National Park.

L.p. No.	Miejscowość z cmentarzem <i>Village with cemetery</i>	Gatunek <i>Species</i>	Obwód (pierścienica) [m] <i>Girth (at breast height)</i> [m]
1	Caryńskie cmentarz przycerkiewny <i>church cemetery</i>	modrzew	2,75
2		jesion	1,25
3		świerk	1,20
4		brzoza	1,20
5		buk	1,20
6		czereśnia	1,15
7	Dźwiniacz Górny „stary” cmentarz przycerkiewny „old” <i>church cemetery</i>	lipa – rozwidlona	4,40
8		lipa	2,30
9		lipa	3,30
10		lipa	2,50
11		lipa	3,20
12		jesion	2,80
13		jesion	2,30
14		jesion	3,30
15		lipa	3,90
16	Wołosate cmentarz przycerkiewny <i>church cemetery</i>	jawor	2,30
17		lipa	2,50
18		lipa	3,00
19		jawor	4,30

Źródło: Opracowanie własne/Source: original

Początki cmentarzy chrześcijańskich na terenie BdPN i analiza ich lokalizacji

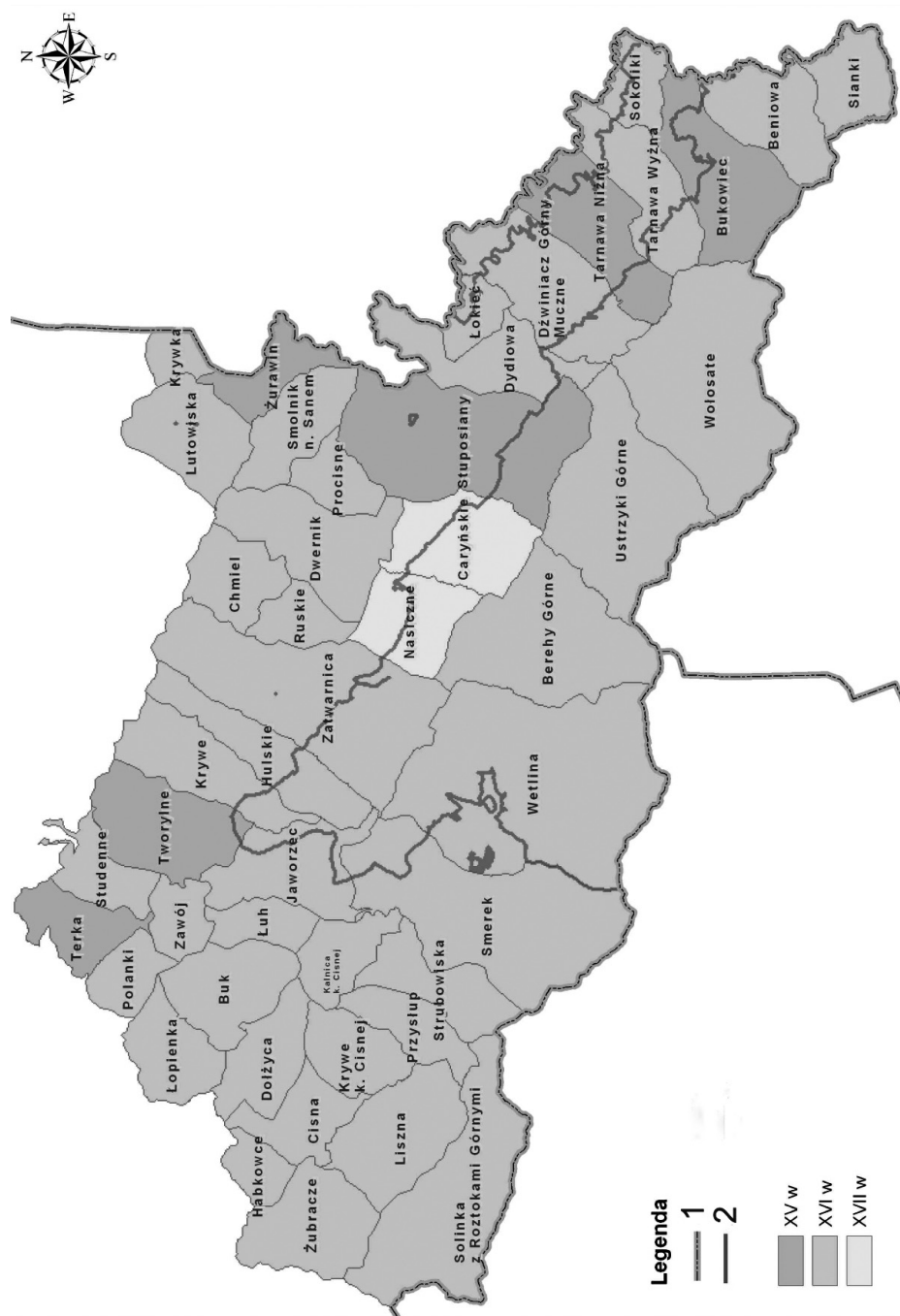
Przypuszczalnie początki cmentarzy chrześcijańskich w Bieszczadach sięgają czasów budowy świątyni. Na badanym terenie dominowały cerkwie prawosławne, a od przyjęcia unii w 1691 r. – greckokatolickie. Taka struktura wyznaniowa była efektem procesów osadniczych, w efekcie których obszar ten stanowił do II wojny światowej strefę polsko-ruskiego pogranicza. Osadnictwo rozwijało

się dzięki nadaniom ziemi szlachcie (Fastnacht 1962). Tereny położone nad Hoczewką i Solinką należały do Balów, zaś obszar od Załuża po źródła Sanu, należał do rodu Kmitów. Pas królewszczyzn natomiast ciągnął się wzdłuż działu granicznego, od źródeł Osławy aż po źródła Wołosatki.¹ Wsie znajdujące się w granicach Bieszczadzkiego Parku Narodowego powstały w większości w XVI w. i należały do klucza sobieńskiego rodu Kmitów, a jedyną wsią królewską było w tym okresie Wołosate (Ryc. 11).

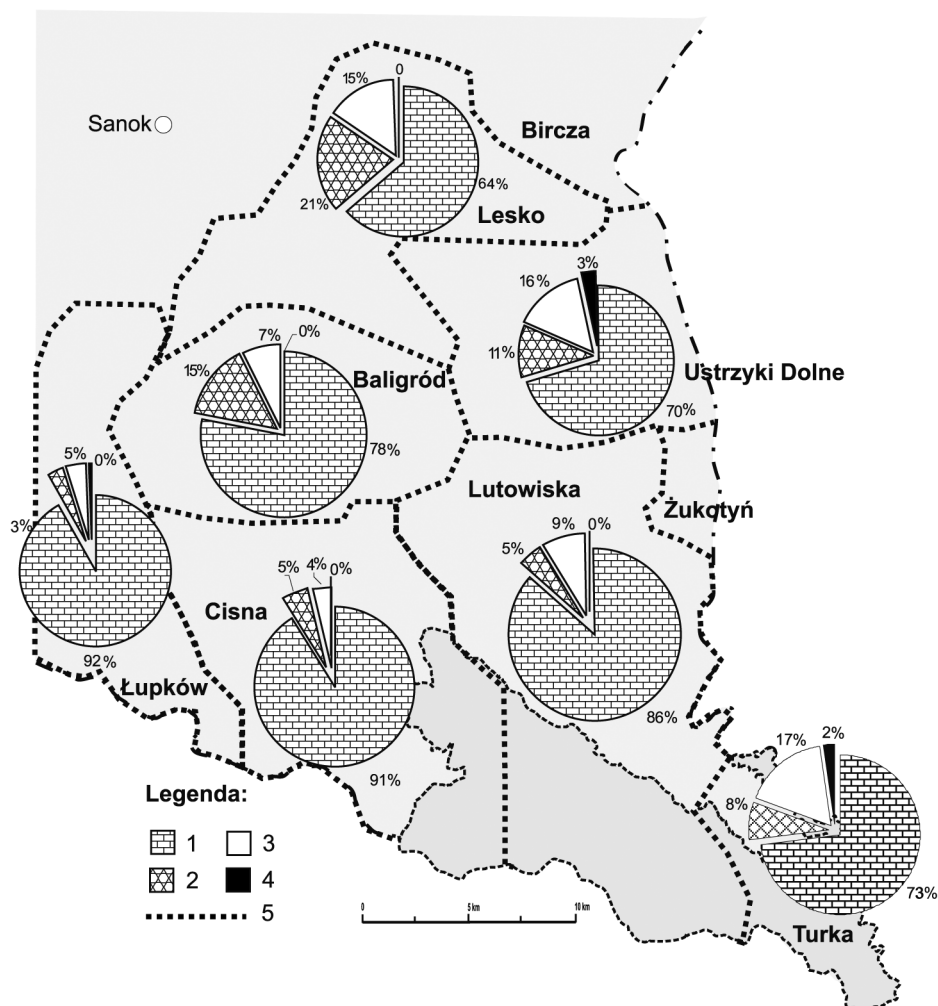
Powstanie parafii uwarunkowane było od osoby-fundatora oraz zatwierdzenia kanonicznego przez władzę diecezjalną. Nowo utworzona parafia otrzymywała dokument erekcyjny, na którym umieszczano m.in. nazwisko fundatora, wielkość uposażenia, obszar parafii i obowiązki proboszcza (Litak 1969). Podstawę egzystencji plebana w parafii stanowiły fundacje ziemskie, które były nadawane na ogół przy erekcji parafii. Górskie wioski zasiedlali najliczniej osadnicy wyznania prawosławnego. Założenie parafii wraz z budową cerkwi i cmentarza sprzyjało stabilizacji osadnictwa, co przekładało się na dochody właściciela wsi (Pulnarowicz 1929). W efekcie akcji osadniczej teren południowo-wschodniej części Bieszczadów zdominowało wyznanie prawosławne, a od przyjęcia unii w 1691 r. – greckokatolickie, przy czym obszary z dominacją ludności greckokatolickiej rozciągały się dalej na wschód, aż po granice Rzeczypospolitej. Przemieszczając się natomiast w kierunku zachodnim, rosła liczba ludności obrządku rzymskokatolickiego (Ryc. 12). Obszar Bieszczadów znajdował się w strefie przejściowej. W wyniku rosnącej liczby grekokatolików (Ryc. 13), szczególnie w dolinie Sanu, wznoszono kolejne, większe świątynie oraz zakładano nowe cmentarze. W XIX w. stosunkowo liczniejsza stała się również liczba rzymskokatolików i wyznawców religii mojżeszowej (Ryc. 14, Tab. 4). Cerkwie greckokatolickie, które istniały w okresie międzywojennym były najczęściej wzniesione już jako drugie lub trzecie z kolei, przy czym ich lokalizacja na ogół nie ulegała zmianie. Wszystko na to wskazuje, że i miejsca pochówków były stałe, co datowałoby początki najstarszych cmentarzy na badanym obszarze na XVI w.

Rozmieszczenie wsi pozostawało w harmonijnej łączności z rzeźbą terenu, siecią rzeczną i szatą roślinną. Jej naturalne granice stanowiły linie grzbietowe i przełęcz. Wsie należały do tzw. łańcuchówek, gdyż rozmieszczenie budynków przypominało luźno rozłożony łańcuch wzdłuż biegnącej dnem doliny drogi. Miejsce zagrody wyznaczało w krajobrazie stare drzewo, sad z kilku drzew o swobodnym układzie, niewielki ogródek kwietno-warzywny. Z upływem czasu, rzadki

¹ Począwszy od 1444 r. pas królewszczyzn nie dochodził do źródeł Sanu, ponieważ ziemię nad górnym Sanem powyżej wsi Żurawin zostały nadane przez króla Władysława Warneńczyka na rzecz Zanka Wołocha z Turki, z prawem karczowania i założenia wsi Ternowa. Zanko jednak wsi nie założył i sprzedał w 1469 r. swe ziemię, które następnie zostały nabyte przez Piotra Kmitę i w XVI w. lokowane były pierwsze wsie (Marcinek 2001; Czajkowski 1992).

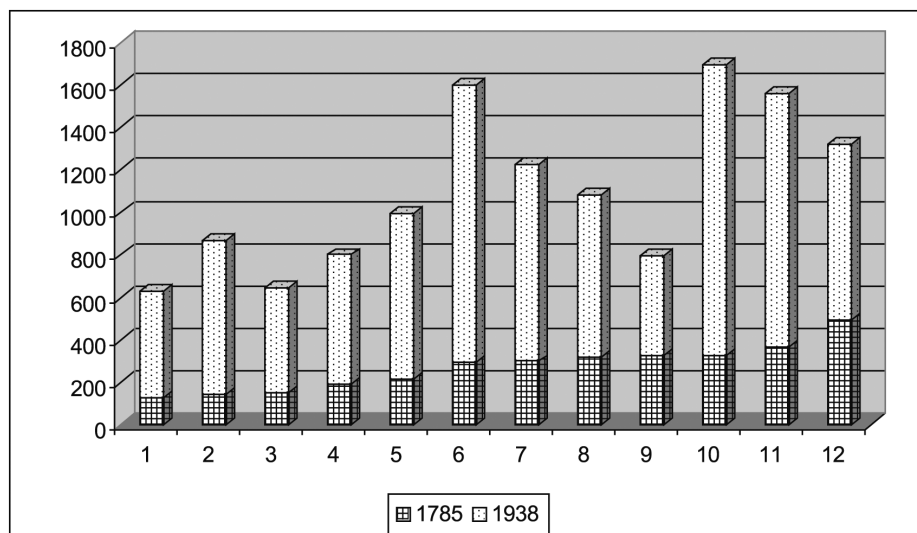
Ryc. 11. Osadnictwo w Bieszczadach (XIV-XVIII w.). 1 - Granica państwa, 2 - Historyczne obszary wsi.
Fig. 11. Settlement in the Bieszczady (14th-18th century). 1 - State boundary, 2 - Historical territories of villages.

Ryc. 12. Struktura wyznaniowa w południowo-wschodniej Polsce w 1938 r.

Fig. 12. Religious structure in the south-eastern Poland in 1938.

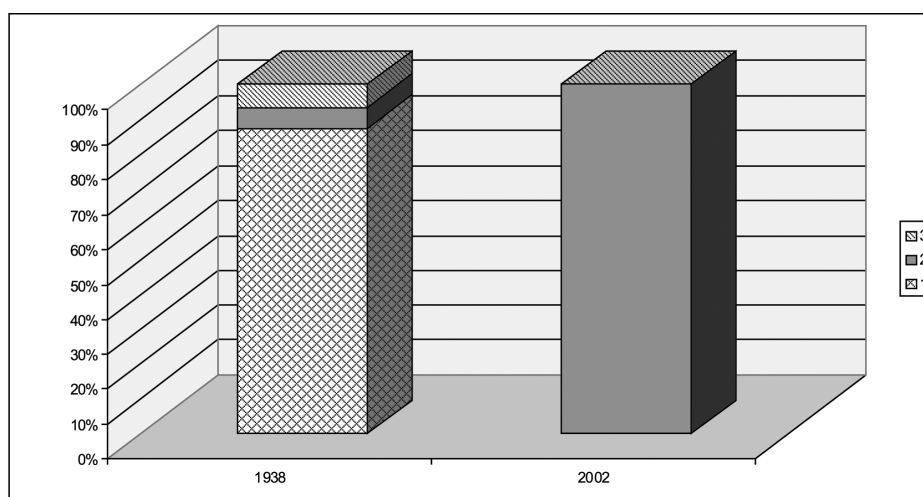
Objaśnienia / Explanations: 1 – Grekokatolicy / *Greek-Catholics*, 2 – Rzymskokatolicy / *Roman-Catholics*, 3 – Żydzi / *Jews*, 4 – inne / *others*, 5 – granica dekanatu – *decanate's boundary*.

Ryc. 13. Liczba wiernych wyznania grekokatolickiego w latach 1785 i 1938 r. (w granicach BdPN).

Fig. 13. Number of Greek-Catholic religion people in 1785 and 1938 (within present territory of the Bieszczady NP).

Objaśnienia / Explanations: 1 – Bukowiec, 2 – Sianki, 3 – Ustrzyki G., 4 – Łokieć, 5 – Beniowa, 6 – Sokoliki, 7 – Tarnawa N., 8 – Tarnawa W., 9 – Caryńskie i/and Nasiczne, 10 – Dźwiniacz G., 11 – Wołosate, 12 – Berehy G.

Ryc. 14. Struktura wyznaniowa w 1938 i 2002 r. na obszarze BdPN. 1 – Grekokatolicy, 2 – Rzym-skokatolicy, 3 – Żydzi.

Fig. 14. Religious structure in 1938 and 2002 within the present territory of the Bieszczady NP. 1 – Greek-Catholics, 2 – Roman-Catholics, 3 – Jews.

Tabela 4. Struktura wyznaniowa w 1938 i 2002 r. na obszarze BdPN.

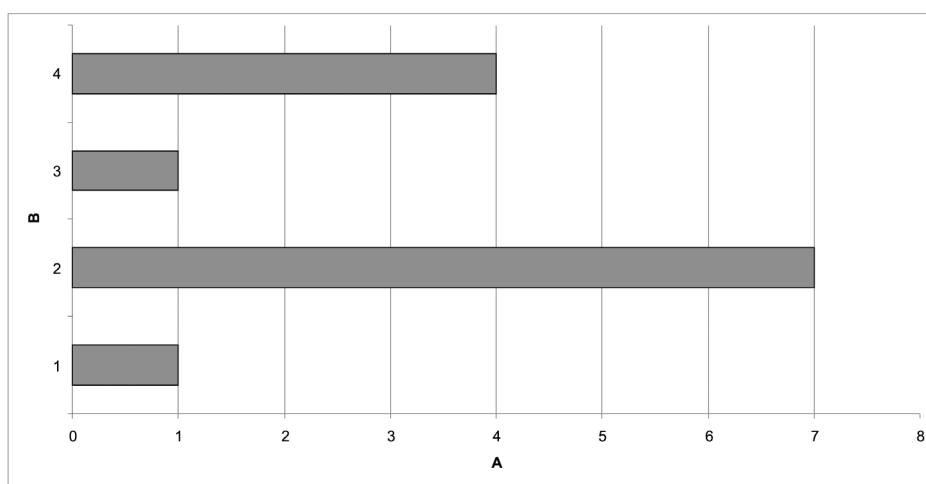
(P) - Parafia grekokatolicka istniejąca w 1938 r. (P)* - Parafia rzymskokatolicka istniejąca w 2002 r.

Table 4. Religious structure in 1938 and 2002 within the present territory of the Bieszczady NP. (P) - Greek-Catholic parish existing in 1938. (P)* - Roman-Catholic parish existing in 2002.

Miejscowość <i>Village</i>	1938			2002		
	Grekokatolicy <i>Greek-Catholics</i>	Rzymskokatolicy <i>Roman-Catholics</i>	Żydzi <i>Jews</i>	Grekokatolicy <i>Greek-Catholics</i>	Rzymskokatolicy <i>Roman-Catholics</i>	Żydzi <i>Jews</i>
Beniowa (P)	781	137	173	0	0	0
Bukowiec n. Sa-nem	497			0	0	0
Sianki	724			0	0	0
Berehy Górne (P)	825	18	23	0	4	0
Caryńskie (P)	473	6	24	0	2	0
Nasiczne	270			0	52	0
Dźwiniacz Górny (P)	1365	24	160	0	0	0
Dydiowa (P)	1332	8	98	0	0	0
Łokieć	609			0	0	0
Tarnawa Wyżna (P)	765	570	328	0	0	0
Tarnawa Niżna	929			0	28	0
Sokoliki	1305			0	0	0
Ustrzyki Górne (P); (P)*	491	32	70	0	84	0
Wołosate	1194			0	37	0
Bereżki	248			0	36	0
Podsumowanie <i>Summary</i>	11808	795	876	0	243	0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Schematyzm greko-katolicko... 1938, Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 2002.

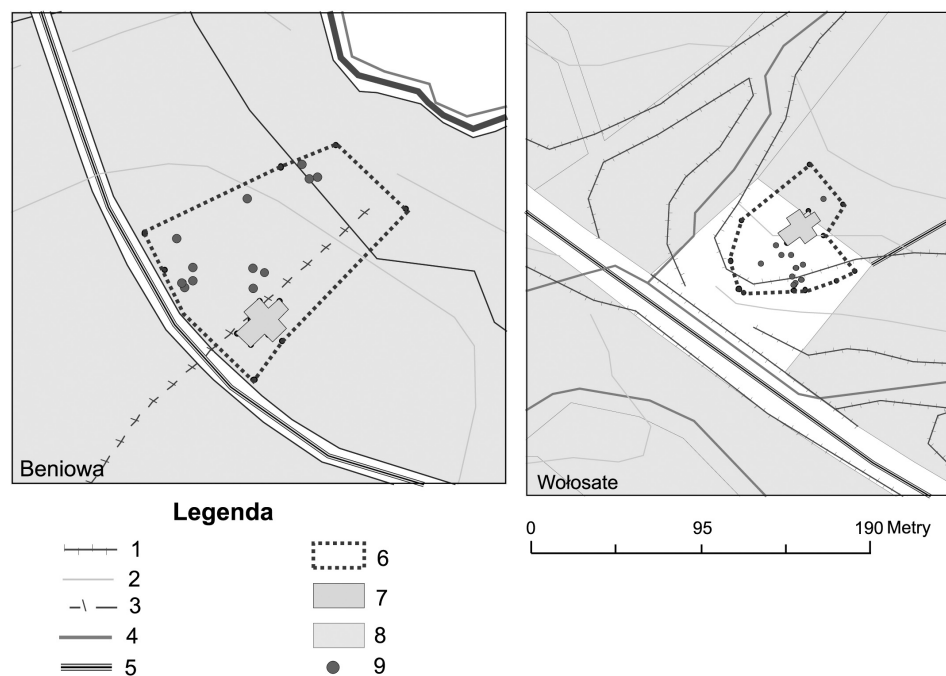
pierwotnie łańcuch budynków, coraz bardziej się zagęszczał i wydłużał, wypełniając szczelniej dna dolin. W oparciu o mapy historyczne przetworzone w ramach GIS BdPN przeanalizowano rozmieszczenie dawnych cmentarzy chrześcijańskich w stosunku do zabudowy z 2 poł. XIX w. i form krajobrazu. Z analizy tej wynika, że większość cmentarzy występowała w środkowej części wsi, w przedziale wysokości 650–700 m n.p.m. (Ryc. 15, 16, Tab. 5). Taka lokalizacja była uwarunkowana występowaniem świątyni. Cerkwie wznoszono na ogół w miejscach wyżej położonych, w otoczeniu starych drzew. Większość cerkwi wraz z cmentarzami została ulokowana na wypłaszczeniach stokowych i najwyższych terasach. W rezultacie przebijające się nad koronami drzew krzyże zwieńczające cerkiew stanowiły dominanty krajobrazowe wsi.

Ryc. 15. Zróżnicowanie wysokościowe usytuowania cerkwi wraz z cmentarzami w granicach BdPN (stan na 2 poł. XIX w.). Wysokość (m n.p.m.).

Fig. 15. Variability of altitudinal situation of Greek-Catholic churches with cemeteries within present territory of the Bieszczady NP (state on the end of 19th century). Altitude (m a.s.l.).

Objaśnienia / Explanations: A – Liczba cerkwi greckokatolickich wraz z cmentarzami przycerkiewnymi / Number of Greek-Catholic churches with cemeteries; B – Zróżnicowanie wysokościowe / Variability of altitude: 1. 600–650; 2. 650–700; 3. 700–750; 4. 750–800; 5. 800–850; 6. 850–900; 7. 900–950.

Ryc. 16. Plan cmentarza greckokatolickiego w Wołosatem i Beniowej (stan na 2002 r.).

Fig. 16. Plan of Greek-Catholic cemetery at Wołosate and Beniowa (2002).

Objaśnienia / Explanations: 1 – skarpy, osuwiska grzbiety / escarpments, landslides; 2 – warstwyce / contour lines; 3 – grzbiety / ridges; 4 – cieki wodne / water courses; 5 – drogi, ścieżki / roads and paths; 6 – cmentarz (ogrodzenie) / cemetery limits (fence); 7 – miejsce po cerkwi / place of former Greek-Catholic church; 8 – wydzielanie / delimited area; 9 – nagrobek istniejący / existing gravestone.

Tabela 5. Usytuowanie cerkwi wraz z cmentarzami na tle zabudowy wsi (stan na 2 poł. XIX w.).

Table 5. Greek-Catholic churches with cemeteries on the background of village buildings (state on the end of 19th century).

Miejscowość <i>Village</i>	Położenie budynków – wysokość w m n.p.m. <i>Position of buildings – altitude (m a.s.l.)</i>			
	Minimalna <i>Minimal</i>	Maksymalna <i>Maximal</i>	Średnia <i>Medium</i>	cerkiew greckokat. wraz z cmentarzem przycerkiew- nym <i>Greek-Catholic churches with cemeteries</i>
Beniowa	720	770	738	740
Berehy	730	880	798	755
Bukowiec	740	760	752	760

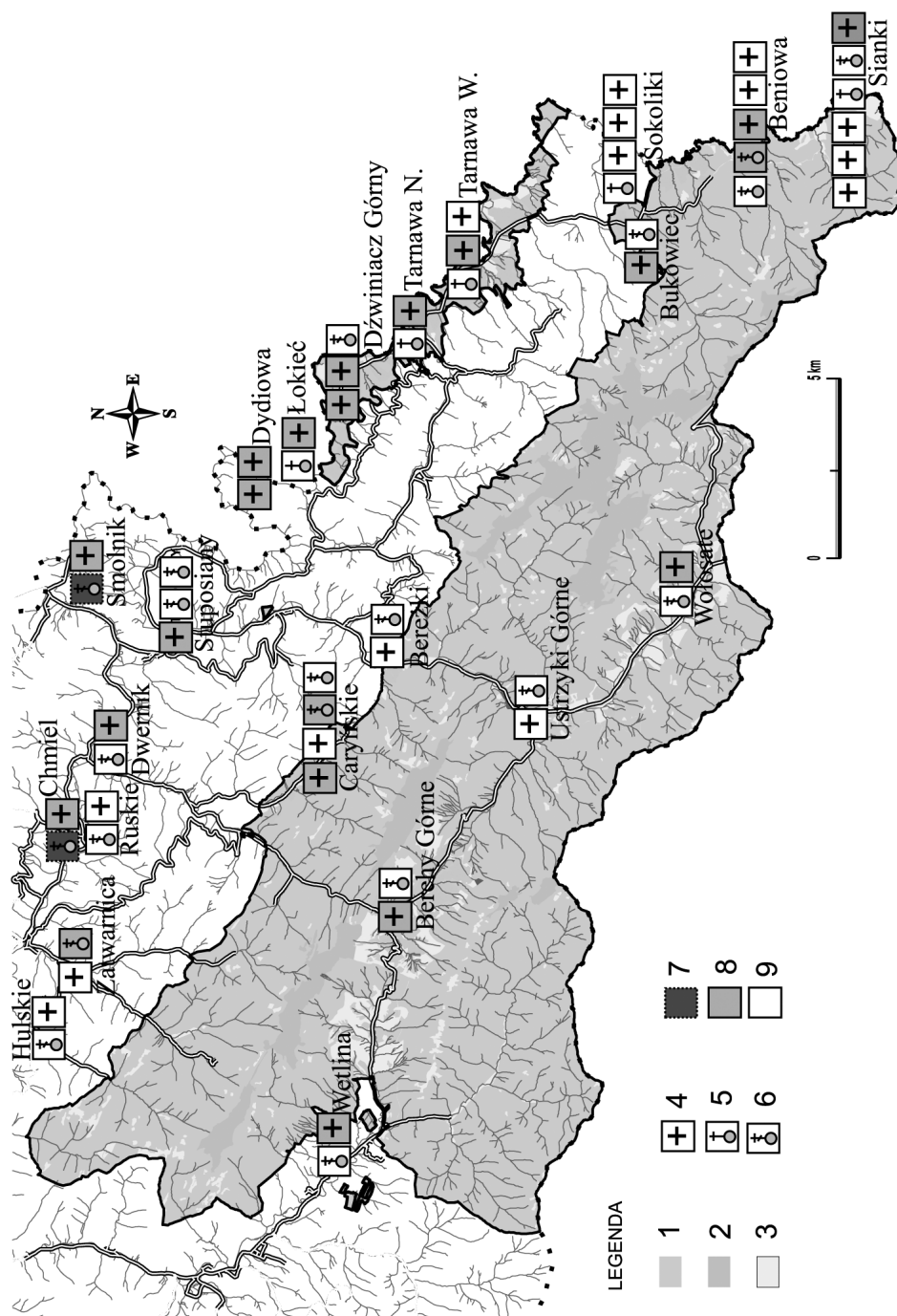
Caryńskie	650	795	716	680
Dźwiniacz Górny	635	670	654	660
Łokieć	645	700	659	690
Sianki	765	840	811	795
Sokoliki	680	700	689	680
Tarnawa Niżna	660	675	664	675
Tarnawa Wyżna	675	705	697	690
Ustrzyki Górne	638	690	661	670
Wołosate	700	790	745	770

Podsumowanie

Na skutek kolonizacji terenu znajdującego się obecnie w granicach Bieszczadzkiego Parku Narodowego ukształtowała się specyficzna struktura wyznaniowa. Najwyżej położone górskie ostępy na polsko-węgierskim pograniczu, porośnięte pradawną puszczą, objęło osadnictwo kultury wołosko-ruskiej, związane z chrześcijaństwem obrządku prawosławnego. W celu stabilizacji osadnictwa właściciele wsi fundowali cerkwie lub wyrażali zgodę na ich budowę (początkowo prawosławne, a od 1691 r. – unickie/greckokatolickie), a w ich otoczeniu zakładano cmentarze. W efekcie rozmieszczenie pierwszych cmentarzy we wsi było związane z bezpośrednim otoczeniem świątyni. Większość cerkwi wraz z cmentarzami została ulokowana na wypłaszczeniach stokowych i najwyższych terasach. Ich lokalizację wytyczały grupy starych drzew. Natomiast cmentarze chrześcijańskie zakładane pod koniec XIX i na początku XX w. znajdowały się na ogół w nieznanym oddaleniu od świątyni (ok. 60%) na łagodnych zboczach w pobliżu cieków wodnych.

W 1939 r. na terenie wsi znajdujących się obecnie w granicach Bieszczadzkiego Parku Narodowego istniały 24 cmentarze chrześcijańskie (Ryc. 17). W efekcie tragicznych wydarzeń okresu II wojny światowej i związanymi z nimi akcjami wysiedleńczymi zostało całkowicie zniszczonych 13. Na pozostałych 11 cmentarzach zachowało się do dziś ok. 79 nagrobków pochodzących z XIX i XX w. Warto nadmienić, że w okresie międzywojennym oprócz cmentarzy chrześcijańskich istniały w granicach BdPN ponadto 2 cmentarze z I wojny światowej. Do dziś przetrwały jedynie ślady mogił ziemnych na cmentarzu w Bukowcu.

Trudno jest dziś odnaleźć na cmentarzach jednolity system rządzący rozmieszczeniem grobów w przestrzeni. Są one rozmieszczone w różnych kierunkach i w systemie nieuporządkowanym, choć w większości przypadków ich usytuowanie mogło ulec zmianie. Na cmentarzu w Wołosatem i Dźwiniaczu Górnym większość nagrobków zwróconych jest w kierunku południowo-wschodnim, a na cmentarzu w Beniowej – w kierunku północno-wschodnim.

Z zebranego materiału wynika, że powszechnie występowały tu mogiły ziemne oznakowane drewnianymi krzyżami (przy czym krzyże te nie przetrwały) lub kamieniami, niekiedy z wyrytymi znakami krzyża. Tylko nieliczne rodziny chłopskie, bogate lub same parające się kamieniarstwem, jak też rodziny właścicieli ziemskich, urzędników i księży mogły pozwolić sobie na bardziej okazałe nagrobki. Były to kamienne cokoły zwieńczone kamiennymi lub żeliwnymi krzyżami. Rzadko pochodziły one z cechowych pracowni rzeźbiarzy, kamieniarzy, czy odlewni. Świadczy o tym najczęściej fachowość formy, większy kunszt w zdobnictwie i precyzja wykonania.

Powołanie w 1973 r. Bieszczadzkiego Parku Narodowego daje nadzieję, że wraz z ochroną cennych walorów przyrodniczych również nie zaginie dawna kultura sakralna tego obszaru. Nastrój i piękno starych cmentarzy wymaga stałej opieki konserwatorskiej. W ramach opracowanego Planu Ochrony BdPN i rocznych zadań ochronnych zostały opracowane zalecenia mające na celu ochronę dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Stosowane są zabiegi ochronne zgodnie z zasadą, że *„każdy cmentarz tworzy pewną całość, na którą składają się właściwe pochówki znajdujące się pod ziemią, obiekty naziemne, w tym nagrobki, ogrodzenie, bramy oraz drzewa i krzewy. Każdy z tych elementów powinien być osobno przedmiotem ochrony, ale nie należy zapominać, że wszystkie one współtworzą cmentarz jako całość. Dlatego opieką otaczać należy każdy z poszczególnych elementów, nawet wtedy, gdy jako osobny obiekt nie przedstawia on wielkiej wartości zabytkowej”* – o czym przypominał ks. prof. J. St. Pasierb (2001). Obszary te zabezpieczane są ogrodzeniem, a jego powierzchnie są systematycznie wykaszane. Usuwane są obsiewające się drzewa i posusz, a w przypadku zabytkowych drzew stosuje się zabiegi konserwatorskie. Wraz z wycinką selektywną, uzupełniany jest drzewostan oraz rośliny zielne o gatunki pożądane, które były wysadzane w przeszłości na cmentarzach, zgodnie z dawną tradycją. Ponadto zbierana jest wszelka dokumentacja historyczna związana z regionem, a treści historyczne i kulturowe regionu są popularyzowane w ramach edukacji ekologicznej prowadzonej przez Park. Obecnie funkcjonują ścieżki dydaktyczne wraz z opracowanymi przewod-

Ryc. 17. Stan zachowania zabytkowych cmentarzy chrześcijańskich i świątyń istniejących w 1939 r. w południowo-wschodniej Polsce. Objasnienia: 1 – tereny leśne w BdPN, 2 – połoniny, 3 – zbiorowiska nieleśne w krainie dolin i polany śródlądne, 4 – cmentarz, 5 – kościół lub kaplica rzymskokatolicka, 6 – cerkiew lub kaplica greckokatolicka, 7 – obiekt istnieje, 8 – zachowane ślady, 9 – obiekt nie istnieje.

Fig. 17. State of preservation of monumental Christian cemeteries and churches existing in 1939 in south-eastern Poland. Explanations: 1 – forests in the Bieszczady NP, 2 – subalpine meadows, 3 – non-forest communities in the valleys and forest glades, 4 – cemetery, 5 – Roman-Catholic church or chapel, 6 – Greek-Catholic church or chapel, 7 – existing object, 8 – traces preserved, 9 – non-existing object.

nikami w formie książeczek, które przybliżają historię wsi, przez które prowadzą oraz odkrywają ślady działalności dawnych mieszkańców.

„Zatopione” wśród zieleni dawne cmentarze stwarzają także warunki do zadumy nad trudnym losem dawnych mieszkańców bieszczadzkich wiosek, jak też do refleksji nad własnym życiem. Ogrodzenie tych miejsc ma dziś znaczenie bardziej symboliczne, niż praktyczne. Stwarza bowiem symboliczną granicę pomiędzy *sacrum* a *profanum*, której przekroczenie wprowadza na drogę kontemplacji i zadumy. Dlatego te miejsca wymagają szacunku, a wszelkie działania w obrębie cmentarza – rozważa i nawiązania do tradycji.

Jednakże prognozy na przyszłość nie są tak bardzo optymistyczne. Z biegiem czasu nagrobki są w coraz w gorszym stanie, a profesjonalne zabiegi konserwatorskie są bardzo kosztowne. Pod wpływem procesu wietrzenia nagrobki ulegają bowiem ciągłemu niszczeniu. Dlatego tak ważne jest udokumentowanie i otoczenie opieką tych obiektów, które przetrwały.

Literatura

- Augustyn M., Giemza J. 2005–2006. Kamienna płyta nagrobna Fieronii z Dubrawskich Orlickiej na cmentarzu cerkiewnym w Chmielu. Bieszczad 12: 9–29.
- Budzyński S. 1993. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII w., T. II, Przemyśl–Rzeszów.
- Chodyński Z. 1878. Cmentarz. W: Encyklopedia Kościelna t. III, s. 421.
- Czajkowski J. 1992. Historyczne zasiedlenie zachodniej Bojkowszczyzny, Płaj 6: 146–147.
- Danyliw W. 1934. Pohoronni zwyczaji w seli Caryńskie, w liskomu powiti, Latopis Bojkiwszczyzny IV. Sambor, s. 31.
- Dobrowolski K. 1938. Studia nad powstaniem kultury ludowej. Kraków. Studia historyczne. tom II, s. 182.
- Dziobek-Romański J. 1998. Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kanonicznych. Rocznik Historyczno-Archiwalny XIII, s. 7.
- Falkowski J., Pasznyi B. 1935. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim, Lwów, s. 79.
- Fastnacht A. 1962. Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650. Wrocław, ss.: 259–260.
- Feuillet M. 2006. Leksykon symboli chrześcijańskich. Poznań, s. 68.
- Giemza J. 2004. Płyta nagrobna z Chmiela koło Ustrzyk Dolnych. W: Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna II, s. 474.
- Jougan A. 1992. Słownik kościelny łacińsko-polski. Warszawa, s. 118.
- Jougan A. 1912. Kancelarya parafialna, czyli zbiór przepisów kościelnych i państwowych dla urzędów parafialnych. Lwów, ss.: 731, 745, 749.
- Kaznowski M. 1999. Parafie unickie dekanatu krośnieńskiego w świetle akt wizytacyjnych z 1742 r. Prace historyczno-archiwalne VII, s. 43.
- Knaflewska J. 2006. Drzewa na cmentarzach – symbolika, emocje, realia i odpowiedzialność. <http://www.sztukakrajobrazu.pl>
- Kobielus S. 2000. Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafor. Warszawa, s. 121, 123.
- Kolberg O. 1973–1974. Sanockie-Krośnieńskie. DWOK 49. cz. I. Wrocław–Poznań.
- Kopaliński W. 1991. Słownik symboli. Warszawa.

- Litak S. 1969. Struktura i funkcje parafii w Polsce. W: *Kościół w Polsce II*. Kraków, ss.: 434, 440–441.
- Lurker M. 1989. *Słownik obrazów i symboli biblijnych*. Poznań, ss.: 89, 131–132, 153.
- Marcinek R. 2001. Dane historyczne dla miejscowości w obrębie BdPN i otuliny. *Monografie Bieszczadzkie* Tom 12, Ustrzyki Dolne, 218 ss.
- Michalik M., Wilczyńska-Michalik W. 1997. Minerały siarczanowe i pyły antropogeniczne na powierzchniach piaskowców w Karpatach jako wskaźniki koncentracji zanieczyszczeń atmosfery. *Roczniki Bieszczadzkie* 6: 209.
- Myczkowski Z. (kier. operatu); Bogdanowski J. (kier. naukowe) i inni. 1994–1996. Operat ochrony zasobów kulturowych Bieszczadzkiego Parku Narodowego i jego otuliny. W: *Plan ochrony Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, cz. 10 (zbiory BdPN).
- Nowodworski M. 1874. *Encyklopedia kościelna III*. Warszawa, ss.: 421–437; 435; 437.
- Ossadnik H. 2001. Zwyczaje pogrzebowe doliny Osławy, Osławicy i Kalniczki. *Materiały MBL* 35. Sanok, ss. 109–139.
- Pasierb J. 2001. *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*. Warszawa, s. 141.
- Patoczka P. 1994–1996. Operat ochrony walorów estetycznych krajobrazu BdPN z otuliną. W: *Plan ochrony Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, cz. 9 (zbiory BdPN).
- Piwocki J. 1900. *Zbiór przepisów odnoszących się do Kościoła i duchowieństwa katolickiego*. Lwów, s. 71.
- Pulnarowicz W. 1929. *U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru*. Turka, s. 18.
- Reinfuss R. 1936. *Łemkowie*. Wierchy 14: 20.
- Rocznik Archidiecezji Przemyskiej* 2002. Przemyśl, s.: 326 i 329.
- Smykowska E. 2004. *Liturgia prawosławna*. Mały słownik. Warszawa, s. 43.
- Sobczak A. 2003. *Poradnik cmentarny*. Gniezno, 185 ss.
- Szematyzm greko-katolicko-duchowieństwa złuczonych eparchii peremyskiej, samborskiej i sianickiej na rik bożyj 1938–39. *Peremyszl* 1938, ss.: 72–74, 121–122.
- Sztafrowski E. 1985. *Podręcznik prawa kanonicznego*. Warszawa, I: 241.
- Taylor R. 2003. *Przewodnik po symbolice Kościoła*. Warszawa, s. 44.

Summary

Special geopolitical situation of the Bieszczady caused that different nations and religions co-existed in this territory. Each religious group left behind the remains in the form of sacral objects and places. In this region occurred the borders of Western and Eastern Christianity, and the Latin and Byzantine cultures interpenetrated. In result of tragical events of World War II and connected with them displacement actions in 1944–46 and 1947, many villages, existing for centuries in the Bieszczady, disappeared, buildings were completely destroyed, and the nature overran the whole area. The deepest changes in sacral landscape took place in south-eastern part of the region, in place in which the Bieszczady National Park exists from 1973. In many cases the only remainings of Bojko and Lemko material culture are the wayside crosses and cemeteries. In 1939 in the area studied existed 24 Christian cemeteries. Most of them (23) were situated nearby the Greek-Catholic churches, the other dating from the 19th or the beginnings of 20th century, were lo-

cated in more distant places. From these cemeteries 13 were completely destroyed. In remaining cemeteries (11) there are ca. 79 gravestones preserved, dating from the end of 19th and the 1st half of 20th century. Beyond Christian cemeteries within the present territory of the Bieszczady NP and its surroundings occurred 2 war cemeteries from World War I.

Very important task is to document and take care upon all remaining sacral objects. Field studies were carried out in 2002 on the territory of 13 former villages, occurring within the Bieszczady National Park and its surroundings. The main goal was to make detailed inventory and evaluation of state of preservation of monumental cemeteries. Photographical documentation was made and copies of archival pictures were collected from parish archives, private collections and printed sources.

It results from the material collected that in the cemeteries predominated earthen graves with wooden crosses (which did not survived) or stones with engraved sign of cross. Only few could afford more expensive gravestones with stone or iron crosses. Mainly sandstone was used for gravestones because it is the most common type of rock in this region.

The most interesting in form and religious symbols gravestones are in cemeteries at Berehy Górne, Beniowa, Wołosate and Dźwiniacz Górny. Very significant vegetation is connected with cemeteries – lime trees, ashes, larches, spruces, lesser periwinkles, mountain knapweed, and giant telekia were typical plants. Altogether it creates a unique historical-natural phenomenon which should be preserved.

In the territory of the Bieszczady National Park, according to the protection plan, all remaining of old material culture, so the cemeteries as well, should be protected. In spite of systematic protection measures, the main endangerment is the lack of financial support for professional conservation of gravestones, which are destructed step by step by weather conditions.